

Bruckner Éva

Egy elfelejtett magyar elit iskola: a késmárki líceum

A Forgotten Elit Hungarian School: The Lyceum of Késmárk

Összefoglalás

A trianoni békediktátum következtében elcsatolt Szepesség jelentősége a magyar kultúra alakítása szempontjából történelmünk kitépott lapja. Még napjainkban is előfordul, hogy kiváló protestáns elit iskolaként, a „géniumszá válás műhelyeként” a történészek, de a genetikusok is szinte csak a fővárosi evangélikus gimnáziumot említik.¹ Kevesünknek jut eszébe, hogy a Szepesség iskolái – köztük a késmárki líceum – már a reformáció terjedésétől kezdve kivették részüket a magyar talentumok képzésében, nevelésében. Külföldi egyetemeken tanult rektorok, tanárok oktatták, nevelték évszázadokon keresztül a diákokat, munkájuk eredményeként számos neves tudós, politikus, művész, orvos került ki a líceumból. A tanulmány egyes részei a szerzőnek a Késmárkhoz is fűződő, evangélikus Bruckner családról szóló, készülő könyvéből valók.

Summary

Due to the Treaty of Trianon, the Szepesség is now part of Slovakia. Its significance with regard to Hungarian culture, however, is a page torn out of our history. Even today historians, even geneticists, only tend to mention the Lutheran Secondary School in Budapest as an outstanding Protestant elite school, the workshop turning out geniuses. Few of them remember that the schools of the Szepesség, especially Késmárk Lyceum, played a significant role in training Hungarian talents beginning with the spread of the Reformation. For centuries pupils were taught and educated by rectors

DR. BRUCKNER ÉVA, történész, ny. egyetemi docens (ebruckner42@gmail.com).

and teachers who had attended university abroad. As a result of their efforts, numerous well-known scholars, politicians, artists and doctors graduated from the lyceum. Some parts of this essay are from a coming book by the author on her attachment to Késmárk and the Lutheran Bruckner family.

A PROTESTANTIZMUS HÓDÍTÁSA,
HATÁSA AZ ISKOLÁK ALAKÍTÁSÁRA A SZEPESSÉGBEN

A 16. század Magyarország sorsát új utakra kényszerítette. Mohács után teljes megosztottság mutatkozott mind területi, mind uralkodói, mind vallási szempontból. A katolikus egyház vezetőinek java a csataterén maradt, a külföldről érkező új vallási tanok terjedése nem ütközött akadályba. A reformáció a 16. században, a török betörésével párhuzamosan hatalmas területeket hódított meg nálunk is: kereszt és félhold egyszerre volt jelen. Kálvin tana elsősorban a mezővárosokban, Lutheré pedig főként a töröktől megkímélt szepességi szabad királyi városok németajkú lakossága körében terjedt.

Az itt meghonosodott keresztény szászok (cipszerek) az idők folyamán számos iskolázott földművest, iparost, világlátott kereskedőt, lelkiismeretes tisztviselőt, kiváló tudóst és művészt adtak hazánknak. E művelt emberekre nagy hatással volt az európai államok társadalmát és egyházi viszonyait átalakító nagy szellemi mozgalom, a reformáció. Az új hit racionalizmusa és a cipszer alapkarakter jellegzetes tulajdonságai egymásra találtak, és ezért forrott annyira össze a Szepesség németsege a lutheranizmus fogalmával.²

A Szepesség kedvező földrajzi helyzetéből, bányászatából, kohászatából, jól működő kereskedelméből fakadóan „az akkori Magyarország legtehetősebb vidéke”³ lett, ahol a városok erőteljes fejlődésnek indultak. Az evangélikus egyház bázisa, kevés nemesen kívül, főként az itt urbanizált társadalom volt,⁴ melynek a világi vezetése egyúttal az egyházi hatalmat is a kezében tartotta.⁵ Az e helyen virágzó szabad királyi városok, melyek a reformáció központjai lettek, nyújtották be 1549-ben az országgyűlésen az első magyarországi evangélikus hitvallást.⁶

Az evangélikus hitre áttért városi polgárok – lelkészek, orvosok, írók, iskolamesterek, kereskedők, zenészek stb. – a vidék gazdag emberei voltak. A Magyar Királysághoz tartozónak érezték, és német anyanyelvük ellenére is „hungarusnak” nevezték magukat. Súlyuk, tekintélyük volt, különös tekintettel az ellenreformáció idején felerősödő Habsburg-ellenességben, nem véletlen, hogy Bocskai, Thököly és a Rákóczi-szabadságharc szövetségesei lettek.

A városi tanácsokban szerepet vállaló polgári értelmiségnek szerepe volt a protestantizmus kibontakozásának konkrét segítségével. Többek között a katolikus egyháztól elkobzott javakat (birtokok, épületek) az új hitélet fellendítésére fordították. Ennek következménye lett a birtokba vett templomok hitük szerinti átalakítása (például szentek szobrainak eltávolítása), s új tartalmú művészeti alkotások létrehozásának támogatása. Jelentős városai – mint például Késmárk, Lőcse, Igló – evangélikus polgársá-

gának köszönhető, hogy templomaikban neves korabeli német és magyar műhelyek mestereinek alkotásai, gótikus és reneszánsz stílusú, bibliai jeleneteket ábrázoló szárnyas oltárok, szobrok hirdették a katolikus vallás feletti győzelmet.⁷ Az egyre-másra evangélikus tulajdonba került templomok biztosították, hogy a prédikátorok az ide összegyűlt embereknek anyanyelven hirdessék az új tanokat. Ezeknek az eszméknek a megismerését a szaporodó nyomdászati termékek is segítették, melynek következtében nőtt az olvasmányok és az olvasóközönség száma.

A szepességi városokban terjedő evangélikus vallásnak fontos bástyája volt az egyre nagyobb hírre szert tevő iskolák létrejötte is. Növelte jelentőségüket, hogy az itteni értelmiség számára fontos volt, hogy az ifjúság mind vallási, mind világi tudományokból magas fokú képzettséget szerezzen, ugyanis a saját európai színvonalú utánpótlásukat ez garantálta.

Az új eszméket hirdető művészeti alkotások, anyanyelvű sajtótermékek, valamint a protestáns hitvallásnak megfelelően oktató iskolák létrejötte forradalmi lépésnek számított, és az eddigi kötöttségek alóli szabadulás útját kövezte ki. Kialakulásukban Németország közvetlen hatása érvényesült, mely a területi közelségnek, a nyelvközösségnek és a kereskedelmi kapcsolatoknak volt köszönhető.⁸ Nem véletlen, hogy a reformáció terjedését kezdettől fogva itt is üldözés kísérte. Tanainak első képviselőit: Fischer Andrászt letaszították Krasznahorka váráról, a lőcsei származású Leudischer Györgyöt,⁹ aki Késmárkon a lutheri tanoknak megfelelően a szentek és a böjtök ellen prédikált, „csak” bebörtönözték Krasznahorka várába. S amint egyre jobban tért hódított az új tan, a katolikus egyház és a császár jóvoltából mindig átfogóbb ellenintézkedések születtek. Bezárták a protestáns templomokat, iskolákat, a nyomdáktól megvonták az engedélyeket, az új hit hirdetőit elüldözték, és gályarabságra ítélték.

Azonban az ellenreformáció egyetlen intézkedése sem tudta tartósan megtörni a protestáns szellem kibontakozását a Szepességben sem, és a következő századok folyamán e tájegység evangélikus templomaiban, iskoláiban egyre felkészültebb prédikátorok, lelkészek, tanítók szálltak szembe a katolikus eszmékkel, a tanokat terjesztő kiadványok száma is szépen emelkedett. Lőcsén a 17. század elején indult virágzásnak a hazai könyvkiadásban is jelentős szerepet játszó Brewer-nyomda. Gondozásában a szepességi nemzetiségek (német, szlovák, magyar) anyanyelvén jelentek meg evangélikus énekeskönyvek, olvasmányok, de latin nyelvű kiadványok is.

A Szepességben kibontakozó evangélikus iskolarendszer is, „megtörve bár, de halva nem”, a következő századokban egyre virágzóbban folytatta tevékenységét.

A PROTESTÁNS VÁNDORDIÁK-MOZGALMAK

A 16. században kialakult protestáns iskolarendszer a már korábban is működtetett humanista iskolatípusra alapozódik. Vezérelve: a klasszikus szerzők élményszerű, értő tanulmányozása, belső szellemi értékek kibontakozása az életalakító, emberhez méltó élet megteremtése érdekében.¹⁰ A protestáns városi humanista iskolák több feladatot vállaltak magukra: képzik a lelkészeket, a városban maradó polgárokat, és előkészítik a diákokat az egyetemeken való továbbtanulásra.

A protestáns diákok továbbtanulása azonban az országon belül, felsőfokon sokáig nem volt biztosított; csak Nagyszombaton működött katolikus vezetés alatt egyetemi képzés, ahová a protestánsok nem iskolázhattak be. Míg a céhlegények szakmai fejlődésük, mesterré válásuk érdekében indultak a nagyvilágba, az okosodni vágyó protestáns diákok tapasztalatokat gyűjteni, diplomát szerezni mentek Európa neves egyetemeire.

A peregrinusnak mindehhez azonban szüksége volt anyagi fedezetre. E gazdag helységekből nem okozott különösebb gondot a vándordiak-mozgalom patronálása sem, a polgárok nemegyszer szívesen magukra vállalták az anyagi támogatást, hiszen ez biztosította csak a tanult értelmiség utánpótlását mind az egyházi, mind a városi tisztségek tekintetében.

A vándordiakok számára már az úti élmények is hasznosak voltak: szélesítették látókörüket, és tágították Európáról alkotott képüket.¹¹ Hozzásegítette ehhez őket a készmárki líceum neves rektora, Frölich Dávid útikönyve.¹² III. Ferdinánd császári matematikusa, aki Pascal és Torricelli előtt felfedezte a légnyomásnak a magasságtól függő változását, megmászta a Magas-Tátra csúcsait, és nem mellékesen közkinccsé tette 12 éven keresztül folytatott utazásainak tapasztalatait.¹³ Napjainkban is aktuális e mű sok megállapítása. Így például az, hogy az utazás bölcsesbbé, türelmesebbé, állhatatosabbá, mértékletesebbé, jámborabbá, igazságszeretőbbé, műveltebbé, vallásosabbá teheti az embert. De az is időtálló gondolat, hogy földrajztudós nem lehet valaki anélkül, hogy más tájakat, városokat, falvakat, tengereket, folyókat, hegyeket, mezőket ne tapasztalt volna meg személyesen a világ különböző részein.

A felvidéki evangélikus diákok úti célja főként valamely németországi város – így például Halle, Jéna, Heidelberg, Göttingen –, de leginkább a Luther Mártonhoz és Melanchthon Fülöphöz fűződő Wittenberg neves egyeteme volt. A 16. században több mint 1000 magyar diák hallgatta latin nyelven a nagy reformátorok előadásait Wittenbergben,¹⁴ 1552-ben pedig a magyar diákok coetusa (társasága) 20 Szepességből érkezettet számlált.¹⁵

Az itt töltött idő alatt a diákok eszükbe vették Luther nevelésről szóló nézetét, melynek középpontjában az a cél állt, hogy „az e világi polgári kötelességet becsülettel kell teljesíteni”. Arról is meggyőzte őket a reformátor logikus fejtegetése, hogy a különböző foglalkozásuk képzését más-más módon lehet csak megvalósítani. A teológusoknak például sokoldalú nyelvi tudásra van szükségük, hogy a Bibliát eredetiben olvashassák. Az Ószövetséghez a héber, az Újszövetséghez a görög szükséges, mert „ha Isten ezeket a nyelveket a maga számára kiválasztotta, nekünk is kötelességünk ezeket megtanulnunk”.¹⁶ A plébánosoknak, prédikátoroknak azonban mind az ige hirdetéséhez, mind a beszédhez a latin szükséges; tanuljanak emellett még egyházi zenét, dialektikát, retorikát, poétikát. A köznép tanítását biztosító népiskolákban kétségen kívül az anyanyelvi oktatást kell előtérbe helyezni. És Luther azonnal példát mutatott arra, hogyan kell ezt kezdeni: lefordította a Bibliát német nyelvre. A Szentírás anyanyelvre plántálásának követése mindenhol kulcsává lett a reformáció hatékonyságának.¹⁷

A protestáns peregrinusaink majd mindegyike Melanchthon haláláig Wittenbergben tartózkodott a legtovább. Nem véletlenül. A professzor magyar hallgatóival sze-

mély szerint foglalkozott és levelezett.¹⁸ „Melanchthon úgyszólván született külügyminisztere volt a reformációnak” – jellemzi napjainkban is tisztelője, professor dr. Makovitzky József.¹⁹ A wittenbergi magyar diákok disputációján Melanchthon kéthetente ott elnökölt, s szerepe volt azok pályaválasztásában is. Nem utolsósorban egyetemi előadásai is nagyon vonzóak voltak: a nagy anyagot rendkívül érthetően közvetítette. Ez az oktatás biztosította, hogy a magyar földre visszatértek tudása, előadásmódja versenyre kelhetett a katolikus tanárokéval. A melanchthoni iskolatípuson kívül a szepességi protestáns iskolák a helyi viszonyokra adaptálva alkalmazták Valentin Trotzendorf elveit és Johann Sturm²⁰ középfokú, protestáns humanista városi iskolarendszerét is.

1976-ban az Eötvös Loránd Tudományegyetem díszdoktorrá avatásán a késmárki líceumból indult, nemzetközi hírnévre szert tett, kétszeres Kossuth-díjas, a Magyar Tudományos Akadémia és a német Leopoldina Akadémia tagja, a svéd Scheele-érem tulajdonosa, dr. Bruckner Győző vegyészprofesszor ezekkel a szavakkal veszi át kitüntetését: „Abban az iskolában nevelkedtem, melynek 1703-ból fennmaradt szabályzatában a 9. pont a következőképpen szól: A különféle országokból és családokból származó diákok testvéri szeretetben éljenek, egyik se vesse meg és szidalmazza a másikat azért, mert más nációhoz tartozik. Ez a humanitást tanúsító szellem életre szóló tanítás és útmutatás.”²¹ Ezt a nemzetek együttélésére vonatkozó irányelvet pedig századokkal ezelőtt nem más, mint Trotzendorf ihlette.

Az iskolai nevelésben értelmes és „ékesen szóló kegyességet” és a latin nyelv elengedhetetlen magas fokú elsajátítását hangsúlyozó Sturm hatása szintén kimutatható a szepességi iskolákban. Peregrinusaink évszázadokon át úgy tértek haza európai körútkjáról, tudással és tapasztalattal, mint Prométheusz az Olimposzról az emberek közé a földre, az istenektől elsajátított tűzzel. Küldő városukba érkezve kötelesek voltak állást vállalni, és a tudomány parazsait szétszórni tanítványaik között.

Az iskola vezetője minden iskolatípus esetében a rektor volt, néha iskolamesternek is nevezték. Segítője a társrektor vagy conrektor, lector, college. Az ideiglenes kisegítőket, akik nemegyszer az ott tanulók soraiból kikerült oktatók, collaboratoroknak hívták. A nagyobb iskolákban Trotzendorf goldbergi iskolájának mintájára három osztály – Lőcsén és Késmárkon öt – volt. Egy osztályt két év alatt végeztek el, ahol azonban az utolsó osztályban egy jó rektor jóvoltából a latin, a görög nyelv és a teológia oktatását is bevezették, esetleg csak három év alatt tudták elsajátítani.

A 18. század közepén hazánkban 65 katolikus, 40 református és 34 evangélikus iskola működött. Az evangélikus iskolák négy csoportra különültek.²² Az elsőbe azok tartoztak, amelyekben elemi ismereteket, olvasást, írást és az evangélikus hit alapismereteit igyekeztek a tanulóba plántálni, és csupán a latin alaktannal foglalkoztak. Ahol gyülekezet volt, mindenhol működött a tanítás. A tanítók a lelkészek, de ha nincs lelkész, a tanító töltötte be ezt a feladatkört is.

A következő fokozatot nevezhetjük „kis gimnáziumoknak”. Itt az alaktanon kívül a szintaxissal, azaz a mondattannal is foglalkoztak. Többek között ebben a kategóriában működött a selmecbányai és körmöcbányai, kassai, trencsényi, zayugróci iskola.

Erre épült a Lateinschule, ahol a latin nyelv és a grammatika a fő tárgy, de mellette retorikát is oktattak.²³ Ez az iskola a magasabb műveltséget alapozta meg. Műkö-

désében jelentős szerepe volt a rektor képzettségének, pedagógiai érzékenységének. Többek között az is tőle függött, hogy az elemiből lett-e latiniskola. A latiniskolák egyházi fennhatóság alatt működtek, rektoraik a lelkészek alárendeltjei voltak, minden problémájukat velük kellett megbeszélni, és ha valami „rosszat tettek”, a zsinat vonta őket felelősségre.²⁴

Új típusú iskolák, amelyek a legmagasabb fokozatot jelentették, azokban a gimnáziumokban jöttek létre, ahol a filozófia és a teológia oktatására lehetőség volt. A 17. századtól az ilyen intézmények átmenetet képeztek a közép- és felsőfok között. Ezt az iskolatípust az evangélikusoknál líceumnak (Pozsony, Lőcse, Eperjes, Késmárk), a reformátusoknál kollégiumnak (Sárospatak, Gyula, Debrecen, Nagyvárad, Gyulafehérvár stb.) hívták,²⁵ a katolikusoknál akadémia (például Egerben és Kolozsvárott jezsuiták alapították) néven ismert.

1664 táján a líceum elnevezést először Bayer István használta az eperjesi iskolára, mely „olyan intézmény, melyet a tanárok kis száma, de a tanulmányok nagy változatossága, rendje és megfelelő terjedelme jellemez. Benne az akadémiai tudományok csaknem teljességükben, de akadémiai zajos külsőségek nélkül, magvasan és módszeresen három év alatt tanulmányozhatók és befejezhetők.”²⁶ Tartalma időnként némileg módosult. Az 1850-es évek második felétől a kezdő kisdíjak tagozata, valamint a jogakadémiai nyolcosztályos gimnáziuma és a teológiai akadémia együttesét jelentette. Az 1890-es évektől különvált a főgimnázium és a teológiai akadémia. Egyes főgimnáziumokra azonban, figyelembe véve a történelmi hagyományokat, továbbra is alkalmazták a líceum nevet egészen 1948-ig.²⁷ Mindegyik evangélikus líceum tanított jogot, de önálló jogi tanszéke csak Eperjesnek és Késmárknak volt.

Mind a katolikus, mind az evangélikus iskolák nyugat-európai mintákra alapoztak. A különbség közöttük elsősorban abban állt, hogy a líceumok, mivel az evangélikusoknak nem volt papnevelő intézményük, egyúttal lelkészképzőkként is működtek. A további eltérés a tankönyvek terén és az értelmezésekben keresendő, s míg a katolikusok iskolái központosítottan, a protestánsoké regionálisan szervezettek voltak, ezért az evangélikusoknál a tananyag is főiskolánként más és más volt. Az evangélikus iskoláknak egyes szintjei nem különültek el egymástól, egységes tantervvel sem rendelkeztek, és tankönyvek többnyire csak a tanárok rendelkezésére álltak. A protestánsok szabad szellemével összeegyeztethetetlen lett volna, ha minden iskola működése egyforma. Ez a liberalizmus lehetővé tette, hogy nem volt akadály egy zseniálisan vezető rektor előtt arra, hogy a saját elképzelése szerint működtesse és felvirágoztassa az intézményt. A mai középiskoláknak megfelelő evangélikus intézmények élén egy külföldi egyetemen végzett rektor a legmagasabb szintre emelhetette az ott szerzhető tudást. A kiváló vezetők mindegyike egyéniség volt, egyiket a másiktól csak a rá jellemző tulajdonság választotta el. Nem egymástól tanultak, hanem inkább egymással versenyeztek: ki tud valami olyan egészen újat bevezetni az oktatásban, amely a líceum javát szolgálja. Köztük, annak is köszönhetően, hogy a tárgyak még nem különültek el mereven egymástól, több polihisztor is akadt, akiknek sokoldalú intellektuális felkészültsége, valamint az evangélikus intézmények liberális oktatási rendszere vonzotta a középfokú ismereteket elsajátítani óhajtó ifjúságot a szepességi iskolákba. Egy

wittenbergi magyar diáknóta így örökíti meg a peregrinusok megérkezését a végállomásra: „Mikor Wittenbergának kapuját döngetem, / A rector magnificus azt mondja én nekem / Hej, de... spectabilis, látszik, hogy magyar, / Úgy kongati, kongati, döngeti ezt a kaput, mint a jeges zivatar.”²⁸ Így többek között a bártfai iskola kapuit a 16. században, Stöckel Lénárd vezetése alatt sziléziai, cseh, lengyel, orosz, a késmárki líceumét pedig még a későbbiekben is Hevesről, Pestről, Szolnokról, Hajdú, Szabolcs megyéből, Abaúj, Zemplén megyéből, Máramarosról²⁹ ideáramló diákok „kongatik”. A felvidéki iskolákból azután az itt tanuló diákok közül, akinek erre fedezete akadt, továbbment egy felsőfokú képzést nyújtó nyugat-európai intézmény, leginkább Wittenberg irányába, és az ottani egyetem ajtaját „döngeti.” Az idő folyamán az evangélikus vándordiákok mozgalmának több útvonala alakult ki, ezek közül az egyiknek például a következő állomásai voltak: Alföld – Késmárk – Nyugat-Európa, melyen belül főként németországi megállóhelyek tartóztatták fel a diákokat.

A külföldi egyetemekre való peregrinációs áramlásnak mindaddig nagy jelentősége volt, míg a hazai állami felsőoktatás-politika a 18. század második felétől nem szorgalmazta nálunk is az egyetemek létrehozását.³⁰ A diákok tömeges vándorlása a szepességi középiskolákba, s azokon belül a késmárkiba, Trianonig tartott.³¹

A KÉSMÁRKI LÍCEUM LÉTREJÖTTE, ÉVSZÁZADOKON KERESZTÜLI TEVÉKENYSÉGE

A hazánk múltját alig ismerő fiatalokhoz a majd száz évvel ezelőtti országunk gyöngyszemei közé számító, a Tátra lábánál fekvő Késmárkot, annak történelmi alakjait és lakóit, a nagyvilágban szétszóródott cipszereket ma is élethűen hozzák közel kora szepességi szakértőjének, a történész Bruckner Győzőnek és a 20. század első felében a líceum igazgatójának, Bruckner Károlynak *Késmárki kalauz* című könyve,³² valamint Mednyánszky Lászlónak a város környékén festett, magas művészi értékű képei. Fekvése – itt futottak össze az utak Sziléziából és Galíciából – kedvezett a kereskedelemnek. Szabad királyi városi jogot I. (Nagy) Lajos, címert és pallosjogot Mátyás király alatt kapott. A kettős királyság idején Szapolyai mellé állt, és még a Ferdinánd-párti szomszéd várossal, Lőcsével is háborúba keveredik, így Habsburg-ellenes városként könyvelte el a történelem. Cipszer lakosságának körében az evangélikus vallás meghonosodásában az itteni várurak is szerepet játszottak. Többek között Laszki Albert az ellenreformáció idején kastélyában adott menedéket az üldözött evangélikus papoknak, a fejedelem Thököly Imre tetemét pedig mint a város szülöttjét temették újra 1906-ban. Az egykori várúr hatalmának hanyatlásakor azonnal erősödött az ellenreformáció, kibontakozását pedig az is segítette, hogy 1665-ben a város a szabad királyi jelleg viseléséért három házat engedett át a katolikus templom építésére. Pálosok telepedtek be, és az evangélikusok templomait elvétel fenyegette. A protestáns vallásügyet e században a kuruc mozgalmak is segítették, és Késmárk csatlakozott a Rákóczi-szabadságharchoz. A megtorlás azonban elérte a várost, s miután Heister császári generális ostrommal (1709) elfoglalta, Kray Jakab városbíró, Lányi Márton és Toperczer Sebestyén tanácsnokot kivégezték, több városi polgárt pedig bebörtönöztek.

A 16. századtól Késmárk már iskolaváros. Az 1533-ban létrejött evangélikus gimnázium irányítását kezdetben az egyházi és a világi előjárók közösen végezték. A tanárok kinevezése, a tan- és iskolarend az egyházi gyűléstől függött. 1673-ban bezárták az intézményt, és csak 1682-ben nyitotta meg újra kapuját az evangélikus diákok előtt. A 18. század közepén egyre erősödött az iskola anyagi visszaesése. A város megszűnt az iskolát patronálni, az egyházközség is elszegényedett. A líceum megmaradása, fenntartása érdekében a Szepes megyei földbirtokos nemesség, a tiszai ágostai egyházkerület, valamint a késmárki egyházközség (1760) összefogott; ez más protestáns intézetek esetében is hasonlóan történt. E mentőakcióból származó társulásnak az eredménye lett az úgynevezett pártfogóság,³³ melynek akadtak – a későbbiekben különösen – hátrányai, de főként érdemeiről lehet beszámolni. Kétségtelen ugyanis, hogy kinevezett felügyelők ellenőrizték a rendtartást, beleszóltak az iskolai kormányzat tevékenységébe és tartalmi munkájába, az igazgatóval pedig hetente „tanácskoztak”. Azonban az anyagiakkal rendelkező nemesi patrónusok szinte kivétel nélkül szívügyüknek tekintették az intézmény létét és színvonalának emelését. Jelentős anyagi áldozataik következtében születhetett új épület (épült 1774–76), és a könyvtár is az ő segítségével bővült az évek folyamán, s jutott Természettudományi Múzeum alapítására, szertárak felszerelésére, de a szegény diákok segítésére is alakultak alapítványok.³⁴ A tudományosságot szolgáló 18. század végén, a támogatóknak is köszönhetően, 1787-ben megalakult a bölcsészeti, 1801-ben a teológiai, 1805-ben pedig a jogi tanszék. Ezzel bevonult a magasabb fokú, főiskolai oktatásnak megfelelő képzést biztosító líceumok közé. A három évfolyamos líceumi osztálya mellett nyolc évfolyamos gimnáziuma is volt egészen 1851-ig.³⁵ A Bach-féle abszolútizmus tanügyi rendelete, az ún. Entwurf azonban megszüntette az akadémiai tanfolyamot, és így az intézmény a továbbiakban kizárólag nyolcosztályos gimnáziumként működött. De 1861-től, az evangélikus egyház, a haza és a tudomány szolgálatában ismét a történelmi líceum néven szerepelt.

Az evangélikus egyházi egyetemes gyűlések továbbra is rendszeresen foglalkoztak az iskolákkal, s ilyenkor a döntések hozatalánál mindig figyelembe vették a késmárki líceum véleményét. Közös erővel sikerült a kormány arra vonatkozó kísérletét megállítani, hogy az iskolák kikerüljenek az egyházi fennhatóság alól, így a 19. század második felétől a tantárgyakon belül erősödhetett a hitfelekezeti jelleg. A püspök, jelentős egyházi személyek kíséretében, több ízben meglátogatta a líceumot, és bár „ellenőrzés” címszavával hallgatta a diákok feleleteit, a tanárok előadásait, s tekintette meg a könyvtárat, a múzeumot és a szertárakat, minden alkalommal kiemelkedő jóindulatról tett tanúbizonyságot. Megdicsérte a szorgalmas diákokat, a tanároknak pedig a szervezésért, a fegyelem és rend megtartásáért köszönetet mondott. Jelenléte mindig emelte a hangulatot. Az egyház segítőkészségét gyakran anyagi hozzájárulással is bizonyította, melyet a püspök látogatása alkalmával jelentett be.³⁶

Tantárgyak, az oktatás módszere

Az iskola legelső korszakából csupán Lám Frigyes fennmaradt bizonyítványából tudunk következtetni a tantárgyakra. Ennek alapján kiderül, hogy ekkor (1575) a legfon-

tosabb tárgy a latin, a görög, de a költészet, a szónoklattan, a matematika és teológia is jelentős szerepet játszott. Az oktatásra vonatkozó részletesebb adatokkal, tájékoztatással majd a 18. században találkozunk ifjabb Buchholtz György diáriumában.³⁷

Ifj. Buchholtz György egy tudományt művelő késmárki dinasztia láncolatának legfényesebb gyöngyszeme. Családjának minden tagja – apja, öccse, de még mostohaanyja hozzátartozója is – ismert volt átlagon felüli természettudományos érdeklődéséről. Az ebből a környezetből hozott műveltségét a kevésbé látótérben lévő Greifswald, majd Halle, Jéna és Wittenberg híres egyetemén bővítette tovább. Így válhatott a líceumhoz fűződő polihisztorok egyik nagy alakjává. Szinte mindennel foglalkozott: értett a geológiához, archeológiához, botanikához, fizikához, matematikához, csillagászathoz és még a meteorológiához is. Levelezett Bél Mátyással, külföldi tudósokkal, bedolgozott lexikonba, folyóiratokba. Széles körű érdeklődéséről, megfigyeléseiről számos dokumentumot (a Tátráról térképeket, rajzokat, barlangokról leírásokat, négy nyelven költeményeket, színműveket, betegségek leírását stb.) hagyott az utókorra. Közülük az 1709 és 1737 között rendszeresen vezetett naplót, mely nemcsak az életéről, kutatásairól, de a líceumi oktatásról, a diákéletéről is messzemenően tájékoztat, 1957-ben találták meg.

A késmárki iskola tanulóinak száma 1723-ban, ifj. Buchholtz György rektorsága (1723–1737) idején, 188 fő volt. Ez a szám, elosztva öt osztályra, nem kevés: 36 fő. Az öt osztályt öt tanár vitte, és nyolc év alatt végezték el a diákok.

Az iskola célját Buchholtz így fogalmazta meg: a diákok értelmének a fejlesztése oktatással és a személyiség kibontakoztatása neveléssel. Ennek megvalósításához ekkor a következő tárgyakat látták szükségesnek oktatni: hittan (Luther, Melancthon alapján), grammatika latinnal, számtan, zene, ének. Tantárgyak voltak ezenkívül, köztük nem egy Buchholtz személyes közreműködésének köszönhetően: klaszikus szerzők olvasása, poézis, teológia, filozófia, matematika, geometria, katonai és civil építészet, jog, politika, történeti segédtudományok, betegségek. Nyelvek a latin mellett a görög, a héber, a német és magyar gyakorlása, lengyel, szír, francia alap, orosz ábécé (utóbbi négyet Buchholtz tanította), emellett retorika és poétika.³⁸ A líceumnak e tantervében – a „magyar Wittenberg”-ként ismert Bártfáról egy évre (1555–1556) Késmárkra került – Stöckel Lénárd tanítási programját ismerhettük fel, melyet Késmárkon kívül Lőcsén, Eperjesen, Kiszebenben és a felvidéki bányavárosokban is átvettek.³⁹

A történelem tanítását legkorábban a protestáns iskolák vezették be.⁴⁰ Késmárkon 1742-től van róla adat. Segédtudományaiként tanulták a kronológiát, a numizmatikát, a heraldikát, a mitológiát, és a földrajzot hozzácsatolva oktatják; ez hallei hatás, melyet Bél Mátyás vezetett be nálunk Pozsonyban. A fizika témakörei: mechanika, statika, hidraulika stb. Általában úgy ismert, hogy a 18. században nem volt még tantárgy a matematika és a mértan.⁴¹ Buchholtz késmárki feljegyzései azonban ezt megcáfolják.

Érdekes egy pillantást vetni az érettségi dolgozattémákra 1735–1736-ban. Vizsgák alkalmával szinte bármelyik kiadható lenne ma is; néhány közülük: *Csalfa képzelet*, *A kolbász feltalálójának kétértelmű dicsérete*, *A kalendáriumok haszna és kára*, *Vihar előjelzése*, *A Tatra megmászásának okai*, *Luther élete, tanítása*.⁴²

A kötelességek megfogalmazásában szintén Stöckel hatására ismerhetünk: például hogy egy protestáns iskolában a rektornak és a tanároknak mindig a diákok érdekében kell cselekedni. Különösen fontos, hogy a tehetséges diákokkal kiemelten foglalkozzanak. Ezeket a kívánalmakat egy Késmárkon működő tanár életre szólónak tartotta. Az itt, 1784-ben rövid ideig tanító Schwartner Márton 1786-tól a soproni líceumban „rendkívül csillagzat gyanánt tűnt fel” újszerű előadásmódjával.

„Nagy élénkséggel, sok tüzzel, hivatalbeli buzgósággal, deák, magyar, német nyelven jeles ékesszólást egyesítve... Sok régi megrögzött oskolai balvélekedések ellen hatalmasan harcolta, s közülük sokat ki is írta, különösen a régi klasszikusok iránt, kiket addig a tanulók helytelen magyarázás miatt igen kevésre becsültek, rész szerint helyes és célszerű magyarázás, rész szerint szívre ható magasztalás által minden jobb érzésűekben tiszteletet gerjeszte. Azon elvet, hogy gimnáziumokban a tudásvágy ébresztése s táplálása még az ismeretek terjesztésénél is főbb dolog, senki mélyebb meggyőződéssel nem hirdette, mint ő.”⁴³

A diákok felé is megfogalmazódtak elvárások. A legfontosabb volt ezek közül, hogy mindenhol, mindenkor pontosan jelenjenek meg. Továbbá, ne menjenek kocsmába, „ne lógnanak” az órákról. Ez utóbbira ugyanis alkalmat adtak az úgynevezett adománygyűjtések, amelyeknek során kántálni, azaz latin nyelven, elnyújtott énekléssel próbáltak a szegény licisták érdekében jövedelemre szert tenni.

Az oktatás módszere századok előtt sem sokban különbözött napjainkétól. A tanár a rendelkezésére álló tankönyv (a líceumi könyvtárban a tankönyvek között Melancthoné és Comeniusé ma is a katalógusban foglaltatik) és saját kútfője, tudása alapján lediktálja az anyagot, majd részletesen magyaráz. Az óra végén – ahogy napjainkban is teszi a jó tanár – ismételtet. Egyúttal azonban a tanárnak vigyázni kellett arra, hogy az előadása ne legyen terjengős, és a diktált anyag érthető legyen.

Buchholtz diáriumából azt is megtudjuk, hogy évente márciusban, áprilisban nyilvános vizsgákat iktattak be, amelyekre meghívókat küldtek szét a város elöljáróinak, nemeseinek, polgárainak és a szülőknek. Ez az idő folyamán hagyománnyá vált, s nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a líceumban végzett tanítványok megszokták, tudásukat nyilvánosság előtt bizonyítsák, érveljenek nézeteik mellett, és ahhoz, hogy a végzett munkájukért mindenhol, mindenkor felelősséget vállaljanak.

A tanévet napjainkban is szinte minden iskola ünnepélyvel egybekötve nyitja meg. Így történt ez általában már néhány évszázaddal ezelőtt is. A késmárki líceumi igazgatók azonban ezeket esetenként kibővítették a „tanuló ifjúsághoz intézett” beszéddel. A líceum „harmadik korszakában 1777 és 1916 között”⁴⁴ egy ilyen jellegű előadásban a Buchholtz diáriumából megismert elvárások egy része több mint 100 év múlva így cseng vissza: „Tekintsétek legfőbb kötelességeiteknek a tanárok iránti engedelmességet és tiszteletet úgy, mint hajdan a spártai ifjak, hogy rólatok is el lehessen mondani, hogy nemcsak tudjátok, hanem tettel is teljesítitek azt [...] hogy legyen az intézet a törvényesség és rend, a humán és illő viselet, valamint az elöljárók tiszteletének egyik díszes temploma.”⁴⁵ Az itt oktatók már az előző évszázadokon keresztül a tekintélyelvű német professzorok klasszikus, nagy alakjaihoz hasonló magatartással kivívták a körülöttük lévők tiszteletét. A példa követésre talált a licistákból lett egyetemi okta-

tóknál vagy más vezető állást betöltőknél. Így például egy, a líceumban érettségizett s a későbbiekben az ELTE-n tanszékvezető egyetemi tanár és beosztottjai között mindig megmaradt a három lépés távolság; „ő tegezett minket, mi tisztelettel magáztuk”, emlékezik egy tanársegéd.⁴⁶

A 18. század óta a tárgyak felsorolásának sorrendje az igazgatói beszédben hangsúlytolódást mutat: a klasszikus műveltséget segítő latin nyelv oktatását, bár heti óraszama alig változott, nem az első helyen említi, az anya- és az élő nyelvek szerepe viszont nőtt. Valamennyi tárgy előtt első helyen a természettudomány, a második helyen a földleírás (földrajz) fontosságát hangsúlyozta. Megszűnt viszont a pozsonyi líceumból Késmárkra is átkerült hallei hatás: a történelem és a földrajz összekapcsolása. A földrajzról bővebben szólva, a következőre hívta fel a figyelmet: „Oktatása következtében a diákok meglátják, mily nagy és hatalmas országokat alkotott a polgárok hazaszeretete és műveltsége.”⁴⁷ Ehhez a következtetéshez az a késmárki – de általánosítható – tapasztalat vezetett, hogy egy város és felvirágzása nemcsak attól függ, hogy milyen gazdag, milyen erős fal veszi körül, hanem hogy mennyi tudós, művelt polgárt nevelnek iskolái. Csak az utolsó előtti helyen említik az előző évszázadok tanmenetében legfontosabbnak tartott vallástant. Végül a tornászat (testnevelés), a rajz, majd az ének-zene szükségességére is felhívja az évnnyitón részt vevő diákok figyelmét.

A hangsúlyt kapott, többek között a természettudományi tantárgyak meghonosításán már a 18. században, Buchholtzot is beleértve, élenjáró, tudós tanárok munkálkodtak. A századunkban ismét előtérbe került, késmárki Genersich dinasztia tagja, Christian fizikát, majd a város lelkeseként főiskolai tárgyként egyházjogot és teológiát, öccse, János (2015-ben, bécsi házán emléktáblát avattak) pedig már filozófiát is oktat. A késmárki líceum szinte létrejöttétől kezdve haladt a korrallal, s idővel egyre jobban közvetítette az egyházon kívüli új, realisabb igényeket.⁴⁸

A humanisztikai jelleg a két világháború között, mikor az iskolát átszervezték reálgimnáziummá, háttérbe szorult. A főtárgy ekkor a vegytan, a földrajz, a természetrajz lett, de megmaradt a görög fakultás, új, élő nyelvként pedig a francia került az órarendbe.

Jelentősége az itt folyó, vallásos és világias nevelést egyaránt biztosító oktatásnak azonban az első világháború végéig abban, hogy „a felvidéki értelmiség a magyarországi polgárosodásban nagy szerepet vitt, sokkal nagyobb, mint ezt korábban hittük”,⁴⁹ felbecsülhetetlen. Ehhez az is hozzájárult, hogy a líceum, nem utolsósorban könyvtárának köszönhetően, a kultúrközpont szerepét is betöltötte.

A könyvtár

A könyvtár, a múzeummal együtt, az előző század fordulóján, miután a líceum a szomszédos modern épületbe költözött, az oktatás ősi otthonában kapott helyet. A 150 000 kötetet számláló intézmény Közép-Európa egyik legnagyobb iskolai, történelmi könyvtára. Katalógusában az összes világnyelven írt irodalom megtalálható. Levéltárában mintegy 2000 értékes kéziratot őriz, köztük a 16. századból a Luther-bibliát és Melanchthon leveleit. Állományában a szovjet csapatok 1945-ben nagy rombolást végeztek, a katalógust szinte teljesen megsemmisítették. A károkat a Tatra-kutató líceumi

tanár, Grósz Alfréd – aki a szocializmus idején is hű maradt Késmárkhoz – néhány, könyvekhez értő emberrel együtt hozta helyre.⁵⁰

A könyvtár évszázadokon keresztül, főként a líceumra ruházott hagyatékoknak, valamint múzeumok, egyesületek adományainak és államsegélynek köszönhetően, bővült. Nemcsak a könyvek száma és repertoárja szaporodott, hanem a tudományos folyóiratoké is. Így aki a könyvtárba beült, azonnal kezébe vehette többek között az *Akadémiai Értesítőt*, *Matematikai és Természettudományi Értesítőt*, *Archaeologiai Értesítőt*. De nem hiányzott a *Budapesti Szemle*, a *Századok*, az *Ethnographia*, az *Uránia*, a *Botanikai Közlemények*, a *Magyar Kémiai Folyóirat*, a *Magyar Nyelv*, az egyházi folyóiratok széles skálájáról nem is szólva. Az intézményhez fűződő számos neves tudós tanárgeneráció – Buchholtz, Genersich, Hunfalvy – munkálkodott fáradhatatlanul fejlesztésén. Figyelemre méltó, hogy a késmárki líceumban szinte csak átmenetileg, a soproni líceumban két évig oktató, a pesti egyetemi könyvtárat pedig 35 évig vezető Schwartner Márton is 1823-ban a késmárki líceum könyvtárát találta arra érdemesnek, hogy 12 000 kötetes hagyatékát itt helyeztesse el.

A gazdag könyvtár a líceum külföldi egyetemeken tanult tudós tanárainak is lehetőségét adott a tudományos búvárkodásra. A 18. és 19. század fordulóján a magyar művelődéstörténetben kiemelkedő, a líceumi oktatásban nagy szerepet játszó Genersich család tagjai közül Jánosról – akinek nevét az eddigiekben megismerteken kívül, Rohbock 100 acélmetszetével díszített, *Magyarország és Erdély eredeti képekben* című háromkötetes könyve is fémjelzi – mindenki tudta például, hogy a könyvtárban biztosan megtalálható, ugyanis szabadidejét állandó jelleggel itt töltötte.⁵¹ Ez is hozzájárult, hogy a felvilágosodott pedagógia, filozófia egyik legképzettebb professzora-ként, a Késmárkon töltött évei után a bécsi protestáns teológián folytathatta oktatói tevékenységét.

A gazdag bibliotéka szerepe a talentumok kibontakoztatásában is felbecsülhetetlen. Az itt tanulók a könyvek e szent birodalmában kiegészíthették tantárgyaikat, megtanulhatták a kutatómunkát, a forrás- és anyaggyűjtés csínját-bínját dolgozataikhoz, önképzőköri munkáikhoz, és életük folytatásában, amennyiben tudományos munkát is végeztek, felhasználhatták az itt szerzett tapasztalataikat. Többek között a líceumban 1904-ben érettségizett és az ottani könyvtárban számtalanszor kutatott Györffy István etnográfusról, a karcagi múzeum névadójáról is elterjedt, hogy forrásgyűjtései során bámulatos szorgalommal és hozzáértéssel válogatta össze azt a tekintélyes anyagot, amelyet munkáiban felhasznált.⁵²

A líceum kultúrközpont szerepének betöltéséhez az iskolai színjátszás is hozzájárult.

Az iskolai színjátszás

Ha napjainkban színjátszásról beszélünk, egy zárt, színpaddal rendelkező épületet képzelünk magunk elé, amelyben színiiskolát végzett tehetségek mutatnak be klasszikus vagy kortárs szerzőktől drámákat a pénzért megvásárolt helyeken ülő, élményre vágó nézőknek. Az iskolai színjátszás fogalma egészen más képet idéz fel. Az előadás

például legritkább esetben folyt színházteremben, ezzel szemben kertben, parkban maguk építette lombsátorban, az író – aki lehetett egyúttal akár a rektor is – közreműködésével is állított faemelvényen, kocsiszínen, vagy akár csak egy családi házban. A műfajrepertoár sem emlékeztetett napjaink repertoárjára.

A deklamáció, melynek során a témát a szereplők egymás után megszólalva fejtették, a legegyszerűbb felkészülést igényelte a közreműködőktől. A búcsújelenetet akkor adták elő, mikor útnak indult egy vándordiák, de sor kerülhetett rá az év végi záróünnepélyen is. A darab lehetett egy egyszerű eseménysor elmondása, minden cselekmény nélkül; vagy egy drámai játék, melyben már megjelent a párbeszéd, sőt interaktív kapcsolatba is léptek a nézőkkel. Az utóbbi műfaj megjelenítése már bizonyos színészi tehetséget igényelt, de itt sem számíthatott a néző izgalmas eseményekre, hiszen nem Shakespeare vagy Molière darabjait adták elő, hanem a rektor, a tanító, a tanár vagy éppen egy tehetségesebb diák tollából származó alkotást.

A 19. század folyamán egyre több magyar szerző már drámai fordulatokban gazdagabb, a magyar történelem kiemelkedő eseményeiről és alakjairól szóló művét is bemutatották. A 20. század elején többek között az újságíróként, színmű- és könyvíróként is divatos Pakots József darabjait, köztük a *Hős diákok* címűt vitték közönség elé.⁵³

A líceum színjátékot író direktorai közül ismét ifj. Buchholtz György (1688–1737) neve ragyog át az utókorra. Drámái a változatosabb felépítésűek közé tartoztak: szerepelt bennük prologus, közjáték, több helyszínen is játszódtak, és történelmi eseményeket elevenítettek fel. A naplója tanúskodik arról, milyen komoly munka volt egy műnek nemcsak a megírása, de a megjelenítése is. Egy egész stáb, diákok, tanárkollégák segítették a színpad felállítását, ülőhelyek, sátrak biztosítását, festését, és a próbák sokszor napestig folytak. Az előadások kezdetben német és magyar, a latin iskolák meggyökeresedéséig szinte csak latin, elvéve német nyelven folytak, és csak a 18. század végétől kerül előtérbe a magyar nyelvű színjátszás.⁵⁴ Bár Buchholtz számos szerzeményének tartalma nem maradt ránk, annyit felfed a diárium, hogy a Késmárkon előadott darabjai nagy részét, mint pl. a könyvtárak, könyvek hasznáról írtat is, németül adták elő.⁵⁵ Ugyancsak ezen a nyelven hangzott el az 1730-ban, rossz időben, esőben bemutatott, József történetéről szóló műve is. Bár a belépőjegyért fizetni is kellett, a színészeknek felcsapott műkedvelők szinte mindig telt ház előtt játszódtak. A közönség a századok folyamán lankadatlan lelkesedéssel jött el megnézni a kezdetben olykor 6-7 óra hosszan tartó és rengeteg – néha 60-70 – szereplőt is felvonultató előadásokat. A 20. század elején szenzációszámra ment, hogy a magyar nyelven bemutatott darabokban az igazgató családtagjai is felléptek. A direktor fia rendezte a reformáció 400 éves évfordulójának alkalmával bemutatott színjátékot, felesége és lánya pedig főszerepet kapott. 1918. június 15-én a helybéli újságok hírei lelkesedéssel tudósították, hogy még „külföldi” vendégek is megjelentek a nézőtérén.⁵⁶

A diákok hajlandók voltak éjt nappallá téve magolni, majd próbálni, olykor írni is a darabokat. A tanárok, igazgatók pedig a felsorolhatatlanul sok elfoglaltságuk mellett is egyre-másra szerezték, rendezték a komédiákat, tragédiákat. Nem okozott gondot a zenekíséret ellátása sem, ha szükség volt rá, mert pezsgő dal- és zenekori élet folyt a líceumban. A dobosokra az előadásokat kísérő zenekar mellett a különféle ünnepek

ségek előtt is szükség volt: az ő feladatuk volt például a majálisok napjának hajnalán ébreszteni a várost, és a líceum előtti gyülekezésre invitálni a lakosokat.

Egészen különleges, a mai ember számára alig átérezhető hangulat hatotta át a líceumot e színrevitelek alkalmával, és az előadás kivitelezői ezt az élményt egy életen keresztül magukkal vitték. Fellépésük tükrözte a líceumi előadások során kifejlődött magabiztosságot, és amikor megszólaltak, szép, érthető kiejtésük figyelmet keltett partnereikben, hallgatóságukban. Nem egy volt tanítvány tett erről később tanúbizonyosságot egyetemi vagy más vezető pozícióban.

A líceum azonban nemcsak kultúrközpont, hanem alpinistaképző sportcentrum is volt.

A Tatra feltárása

Létrejöttének lehetőségét a várost környező Magas-Tátra teremtette, de az adottság kihasználása évszázadokon keresztül az intézményben oktatók s az ott tanuló diákok nevéhez fűződik. Az ő érdemük a Tatra csúcsainak felfedezése, megmászása.

Már az iskola alapításától fogva a tanárok iskolai testnevelő órákon, vívó- és sportversenyeken sokoldalúan edzett embereket igyekeztek nevelni, akik az alpinizmusban is megállják majd a helyüket. Időnként a természettudományos órákat is a Magas-Tátra vonulatai és varázslatos tengersizemei között tartották. A táj és az ember összetartozásának különös élményét, melyhez hasonlóan az erdélyieknek van részük a Kárpátok bércei között, a növénygyűjtő rektor, Zipser Dávid – aki a Praetorius nevet vette fel – története illusztrálja. Mikor úgy érezte, hogy közel a halál, kivitette ágyát a szabadba, s arccal a csúcsok felé fordulva hálát adott Istennek, hogy ilyen természeti körülmények közé született.

Ehhez hasonló érzés ösztönözte évszázadokon keresztül a líceum tanárait, diákjait a Magas-Tátra megismerésére. Már a 16. század rektorai beszámolnak a tradicionális tátrai kirándulásokról.⁵⁷ Általában valamilyen természettel összefüggő – mai szóval élve – „hobbítól” indítatva vándoroltak egyedül vagy tanítványaikkal a Tatra magaslataira. A barlangok és a hegycsúcsok vonzották például a Buchholtz testvéreket, közülük György készítette el a legrégebb, ismert panorámaképet a hegységről. Akadt, akit az ásványok, a gyógynövények vagy a bányászat érdekelt; a történész, teológus Genersich Christian a mineralógia, testvéreit pedig (Sámuel és Johann) a botanika. Nevüket egy tátrai tó is őrzi, napjainkban is Genersich Seeként szerepel a térképen. Tapasztalataik külföldi – angol, svéd – tudósokat vonzottak a Tatra megtekintésére, felfedezésére.

A kiváló pedagógusok már a 16. századtól kezdve felismerték, hogy egy megtervezett túra nemcsak szemléleti oktatás lehet, mely tágítja az ismereteket, hanem számtalan pozitív hatással is lehet a résztvevőkre: az önálló, határozott embertípust teremt meg, aki mindig tudja, hogy merre és meddig kell menni, a nehéz helyzetekben nem veszi el a fejét, a célt nem téveszti szem elől, és mindig annak elérésére törekszik. Egyúttal arra is nevel, hogy a tapasztalatokat meg kell őrizni, és hasznosítani kell az élet további szakaszaiban, mint például azt, hogy az egy közösségbe tartozóknak, ba-

rátoknak mindig figyelni és segíteni kell egymást. A természet közelsége az egykor líceumi közösségekben részt vevő túrázókat, hegyet mászókat kiegyensúlyozott, derűs emberekké tette. Az átélt élmények a Tátrától eltávolodva is, újra és újra a hegyek, erdők, folyók, tavak közelébe csalogatták őket. Szinte minden hajdani licista életrajzának fontos része a hegyekben való túrázás jelentőségének hangsúlyozása az emberi kapcsolatok megjavítása, kiterjesztése szempontjából is.

A nevesebb korábbi diákok közül a magyar jakobinusokkal való szimpátiája miatt a bécsi udvarral nem a legjobb viszonyban lévő Berzeviczy Gergely Tátrával kapcsolatos tevékenysége az osztrák–magyar uralkodóház tagjait otthonába, Lomnicra csalogatta, hogy Berzeviczy vezetésével túrákra induljanak.⁵⁸ Egy másik volt licistát – Bredetzky Sámuel – az ásványgyűjtés szenvedélye Goethével hozta és tartotta össze életre szólóan.

Három, a líceumban érettségizett (Weber Sámuel, Róth Márton, Greisiger Mihály) az 1873-ban létrejött, útjelzéseket, térképeket, menedékházakat, múzeumokat, kiállításokat szervező Kárpát Egyesület tevékenységéből veszi ki részét. Szinte mindegyikük nevét őrzi egy nehezen megmászható csúcs a Tátrában.

A 20. században a tátrai alpinizmust Grósz Alfréd fejleszti tökélyre. Nem véletlen, hogy minden idők egyik legjobb szepesi hegymászójaként tartják számon. A líceum tanáraként tanítványaival hegyimentő-szolgálatot is teljesített, és alpinistatudását hasznosítva – például a késmárki evangélikus templom égésekor – tűzoltásban is részt vett. Az „utolsó Zipser”-nek⁵⁹ is tartott Grósz Alfréd írással is foglalkozott, *A késmárki evangélikus líceum részvétele a Magas-Tátra feltárásában*⁶⁰ című művében emléket állított a Tátra felfedezésében részt vevő tanároknak és diákoknak.

A magyar nyelv ügye

„A líceum tanárai, tanulói közös családnak tekintették magukat, melynek tagjait a leg-erősebb kötelék, a hazaszeretet szent tüze fűzte egybe. [...] minden tanuló becsületbeli kötelességnek tartotta a magyar nyelvet.”⁶¹ Szabadságra, hazaszeretetre, racionális hit követésére nevelt az intézmény létrejötte óta. Mindezt idegen etnikai környezetben, mert a város bencés gimnáziumában az osztrák rendházaktól áthelyezett tanárok német nyelven oktattak, magyar szót a líceum környékén, kivéve a hetivásárokat, nem lehetett hallani. A líceum német nevű professzorai, akik otthon, családi környezetben németül beszéltek, és csak az ún. „nicht vor dem Kind” jellegű témákat cserélték ki magyarul egymás között, elkötelezetten helyeselték, hogy a latin nyelv után legnagyobb óraszámban a magyart oktassák. (Latin nyelv általában heti 6 óra, magyar nyelv az alsóbb osztályokban heti 5, és csak a hetedik osztályban csökken, helyt adva a görög nyelvnek, német heti 1 óra, majd lassan emelkedő óraszámban.)⁶²

1840-ben a felügyelő magyarul nyitotta meg az iskolai gyűlést, és ez nagy lendületet adott nyelvünk előtérbe kerülésének. 1841-től a tudományok előadásának nyelve is egyre inkább a magyar lett. 1852-től, mikor nyolcosztályú főgimnáziumként működött, a tannyelv is a magyar és német lett.⁶³

A szép magyar szó iránti igény vezette nemegyszer a diákokat és tanárokat a líceumból Sopronba, hogy tanulmányozzák Kazinczy és Kölcsey barátjának, Kis Jánosnak

hagyományát, a magyar szellemi ébredés évében, 1790-ben itt létrehozott Magyar Társaságot. Látogatták ennek könyvtárát, forgatták Toldy Ferenc magyar irodalmi kézikönyvének példányait. Az itteni tapasztalatok alapján szervezték meg a magyar önképzőkört (1824), majd a jogászok a Szónoklattani Társaságot. Emellett a forradalom és szabadságharc kitörése előtt öt évvel a 19. század egyik legnagyobb tudósa, a magyar nyelvvel elméleti síkon is foglalkozó, annak történetét, eredetét kutató, nyelvészként is ismert Hunfalvy Pál, aki a latin nyelvű iskolában előadásait magyarul tartotta, itt is megalapította a Magyar Társaságot. Hunfalvy jelszava: „a tudomány akkor is, ha tárgya magyar, s ha magyar ember magyar nyelven műveli, a tudományos világ közkincsévé válhat.” Tevékenysége nem kisebb embert csalogatott ide, mint a magyar nyelven egyik legszebben verselő költőnk, Petőfi Sándort. Petőfi értőn hallgatta meg a társaság felolvasását, és ottjártának emlékére az egybegyűlteknek kétkötetes verseskötetét ajándékozta. Semmi sem bizonyítja jobban, hogy ezekben a körökben a protestantizmus és a nemzeti érdek az évszázadok során milyen mélyen összeforrott, mint az, hogy 48-ban nem volt kit tanítani: a diákok a magyar hazáért harcoltak. A tanárok közül Hunfalvy Pál 1848-ban képviselőként az országgyűléssel Debrecenbe, majd Szegedre távozott, s Aradon is ott volt. Egyik ideig bujdosni kényszerült, 1850-ben kegyelmet kapott.⁶⁴ Testvérét, a földrajztudós Jánost nemzetőrként tartóztatták le, és kihallgatás nélkül, hat hónapig tartották fogva Eperjesen.⁶⁵

Az abszolutizmus ideje alatt a líceum magyar önképzőköre olvasókörként tengődött, és csak az ötvenes évek végén, Scholcz Frigyes elnökletével kelt újra életre. Minden igyekezetükkel a nemzeti irodalom megismerésére koncentráltak, az önképzőköri könyvtárukat is ennek jegyében fejlesztették. A tagok lelkesen írtak dolgozatokat neves magyar személyiségek (Kazinczy, Kölcsey, Széchenyi) születésének évfordulójára. A századfordulótól már hírt kapunk egy Kazinczy-körrel is, mely magára vállalta a nemzeti ünnepek (október 6., március 15. stb.) megrendezését. És ez a társaság már érdekes magyar nyelvű lapokat is járattott, többek között a *Borsszem Jankót*, a *Vasárnapi Újságot*, a *Természettudományi Közönyt*, a *Pesti Hírlapot*.⁶⁶

A magyarság és a magyar nyelv és irodalom tanításának ösztönzésében az evangélikus egyházi vezetőknek is jelentős szerepe volt. A püspöki látogatás alkalmával rendezett ünnepségeken a század második felében minden – a beszéd, a szavalat, az ének – magyarul hangzott el.

A magyar szellemben való működés az első világháború után szakadt meg, amikor a trianoni béke értelmében a késmárki cipszerek, magyarok, szlovákok reggelente Csehszlovákia, az Osztrák–Magyar Monarchia utódállama lakosaiként ébredtek. Hamarosan az egész Felvidéken erősen megfogyatkozott a magyarok száma. A fiatalok többsége Magyarországra költözött, és csak nyaranta látogatott haza. Az evangélikus, magyar gimnáziumban a magyar nyelv ügye veszélybe került; a hatalom új birtokosai arra törekedtek, hogy a líceum csupán egy államosított szlovák középiskola legyen. A pártfogóság a megváltozott politikai viszonyok ellenére emlékiratot fogalmazott, melyben kérte a magyar nyelvnek legalább mint tantárgynak a meghagyását, a felekezeti jelleg megtartását és a német nyelv általánossá tételét. Ennek megvalósítása érdekében az igazgató, Bruckner Károly életét számos rendkívüli ülés és tanácskozás,

intervenció, kérelem, hosszadalmas tárgyalásokhoz kapcsolódó fárasztó utazás tölti ki. 1919. augusztus 12-én Pozsonyba, a szlovák miniszterhez, rá következő nap Prágába, Masarykhoz viszi a vonat. „Az ő határozott fellépésének köszönhető, hogy a szepesi német, de a hazafias magyar kultúrának is a két világháború között egyetlen védőbástyája a késmárki evangélikus líceum lett. Ismételten letartóztatták és megfigyelés alá helyezték, de a hazafias magyar érzelmű szepesi nép megmozdulására a hosszabb letartóztatástól elálltak”⁶⁷ – méltatja a tiszai evangélikus egyházkerület püspöke. Bár végül a szlovák nemzeti szempontok érvényesültek, és a „magyar imperialisztikus nevelési rendszert” szolgáló magyar nyelv mint önálló tantárgy háttérbe szorult, az intézmény megőrizte karakterét, a továbbiakban a szepesi német kultúra szolgálatában működhetett. Az intézmény falán lévő emléktáblára azonban, az ott tanított jeles tanárok közé az igazgatói teendőket 25 évig ellátó Bruckner Károly neve nem került fel. Az 1920 után következő években „a diákok egyik fele evangélikus, a másik fele katolikus és zsidó, köztük egy-egy református. A tanárok többsége még a régi világ hagyatéka, egész gondolatvilágában magyar örökség. Cipszertársaim keresztnevei sem távoli germán hagyományt követtek, köztük még falusi magyarul nem tudó Árpád is akadt. Ünnepeken a régi, már csak szűk kollégiumi épületben vagy a híres fatemplomban gyülekeztek minket, ahol zengve énekeltük a cipszer himnusz, Scholcz Frigyes szövegét, hogy az Úr őseinket hajdan »ins Ungarland« vezette, az államhatalom »ins Zipserland«-ra változtatta. A történelemkönyvek a csehek történetét tartalmazták, de ezt Korlay K. evangélikus paptanárnk ügyesen áthidalta. A földrajztanárnkat egy ízben rajtakaptam egy cselen. Magyarország a földrajzönyvben a háború előtti kiterjedése és történelmi múltja méltatásával szerepelt, egy rövidebb második rész írta le a jelent. Amikor a felelő diák elkezdte felmondani a leckét, tanárnk megszakította, hogy: jaj, tegnap elfelejtettem mondani, hogy csak a második részt kell megtanulni. [...] Szülők kívánságára délutánonként magyarórát tartottak, de ez nem volt sikeres. Ki megy délután iskolába, amikor ott van a futball-, télen meg a korcsolyapálya”⁶⁸ – emlékezik vissza egy licista.

„NAGY EMBEREK EMLÉKEZETE OLY HASZNOS,
MINT JELENLÉTE” (SENECA)

A két világháború között, amikor a líceum a megmaradását ünnepelte, a fővárosi farsori gimnázium fénykorát élte, és Európa legkiválóbb iskolái között emlegették. Ennek a hírnévnek az eléréséhez az elmúlt évszázadokban hasonló tekintélynek örvendő késmárki líceumban érettségizett két tanár is hozzájárult: dr. Loisch János magyart, németet 1903 és 1938 között, dr. Bélai (Koch) István pedig történelmet és földrajzot oktatott 1920 és 1945 között.

A 16. században alapított késmárki líceumból kikerült tanárok és diákok hitbéli, kulturális és szakmai elhivatottság tekintetében minden időben, mindenhol mintául szolgáltak. Közülük számos tudós, polihisztor direktor és tanár alakja elevenedett meg az előző fejezetekben. Mindegyikük tudásával, és azzal, hogy diákjaikban felélesztették a zsenik genetikusok által meghatározott tulajdonságait – az energiát, a szorgalmat, az

akaratot, kitartást, kreativitást, megszállottságot –, a magyar kultúrát gazdagították. Kiüntetések átvétele alkalmával személyükön keresztül a dicsőség az egykori késmárki líceumra is átsugárzott.

Az eddigiekben több, egykor itt tanuló híres ember bemutatkozott, azonban még sok-sok névről megemlékezhetnénk. Közülük, a hely terjedelmének megfelelően, felsorolásszerűen, csak néhányukkal tudjuk bővíteni a névsort: Fábry Viktor,⁶⁹ Hazslinszky Frigyes Ákos,⁷⁰ Hensch Árpád,⁷¹ Lévy József,⁷² Simoncsics József,⁷³ Schulek Elemér,⁷⁴ Weber Arthur.⁷⁵ A híres szlovákok közül, mivel magyar neve is van, említsük meg e helyen Országh Pált, azaz Hviezdoslavot, a költőt is, aki öt évet töltött a magyar nyelvű líceumban. Arany és Petőfi hatására első verseit magyarul írta, nem véletlen, hogy a szlovákoknak ő jelenti azt, amit nekünk a két magyar költő.

Végezetül, dióhéjban, a legnagyobbak, akiknek életét szintén meghatározták a líceumban eltöltött diákévek.

Alexander Bélát józan, kitartó, szorgalmas késmárki cipzercsalád „adta a magyarságnak”. A humanizmus eszméjét a líceum padjai között szívta magába. Az orvosi egyetem elvégzése után, bár karrier várt volna rá, mégis hű maradt szülővárosához, itt praktizálva támogatta a szegényeket, városi tanácsosként, valamint a Szepességi Orvos- és Gyógyszer Egyesület titkáráként tevékenykedett, majd a röntgensugárral kezdett foglalkozni. Eredményes kutatásainak elismeréseként a Német Röntgentársaság üléselnökevé választották. Miután a fővárosba hívták egyetemi tanárnak, a radiológia első előadója lett Magyarországon, és a relieftechnika kidolgozója, mellyel nemzetközi hírnévre tett szert. Münchenben 1959-ben mellszobrot kapott a világ legjelentősebb radiológusainak panteonjában. A Budapesti Radiológiai Intézetet róla nevezték el. Alexander Béla eddig főként szakmai körökben volt ismert. Legyünk rá mindannyian büszkék!⁷⁶

Podmaniczky Frigyes naplójában több oldalt szentelt késmárki éveinek. „Hunfalvy Pál nevelőnket Szepes megye szülöttét... a késmárki ágostai hitvallású evangélikus lyceumhoz jogtanárrá választották meg, mely órá nézve fontos s kitüntető meghívásnak engedni, tartotta elodázhatatlan kötelességének. ...annyira szerettük Hunfalvyt, s annyira őszintén ragaszkodtunk hozzá... hogy elhatároztuk, Hunfalvyt fogjuk követni... Így jutánk Késmárkra, Szepes megye e csendes, művelt, par excellence a tanuló ifjúság számára mintegy predestinált városkába” – ismerjük meg Késmárkra kerülésének történetét. „Mikor én Késmárkon jogászoktam, körülbelül 90 tagra rúgott osztályunk száma... Tanárunk gyorsan meg tudott ismerkedni osztályának ez általános jellegével, azonnal hozzálátott mindannak létesítéséhez, miáltal részint az erkölcsök szelídítését pedig és főleg a nemzet nemesebb irányban való kifejtését előmozdítani reményltem.”⁷⁷ Nem véletlen, hogy Podmaniczky érett férfiként eljegyezte magát a főváros fejlesztésének ügyével. „Budapest völegénye”, ahogy Krúdy nevezte, egész életében azon fáradozott, hogy a fővárost a nemzet büszkeségévé tegye.

Az 1831/32-es tanévről a késmárki líceumban Görgey Arthur nevére – akkor még így írta a nevét – kiállított bizonyítvány szerint, a tanuló „a humaniorák első esztendejét szorgalmasan végezte, és az év összes tárgyából kitűnő osztályzatot kapott”. Az itt eltöltött diákévek alatt felébredő, vegytan iránti érdeklődéséből fakadóan ezzel a

tudománnyal szerette volna összekötni az életét. A líceum természettudományos oktatásának sikerét nemcsak ő példázza, rajta kívül két, a kémia iránt érdeklődő tudóst bocsátott ki a későbbiekben. Míg azonban Bruckner Győző a szerves, Schulek Elemér pedig a szervetlen kémiában nemzetközi szaktekintélyre tett szert, Görgey 14 évesen ezt írta apjának, aki a katonai pálya felé irányította: „...a philosophiát akarom végezni, és azután egyik, avagy másik tudós szakmára határozni el magamat. Mert katonának két okból megyek: először és mindenekelőtt a haza iránti szeretetből [...] másodszer a matematikai és physikai ismeretek iránti szeretetből.” Apja halála után a Prágai Egyetemen ugyan elmélyítette tudását a vegytanban, de 1848 közbeszól, s mint ismert, a forradalom és szabadságharc szolgálatába állt.⁷⁸ A hazaszeretet győzött a tudomány felett, ahogy a líceumban is ebben az időben.

Kazinczy Ferenc mellé hétéves korában egy Pesko András nevű késmárki lutheránus deákot hozattak oktatás céljából. 1768-ban, az iskola kezdetekor a tanítóval együtt Késmárkra vándoroltak donatistáknak, tudjuk meg életrajzából. A diáktól – a felsőbb osztályosok oktatói tevékenységet hivatalosan is folytathattak – tanult deák és német nyelvet, és az iskola előkészítő osztályába írták. Egy német képes Biblia olvastatása alkalmával Ézsaiás történetének verselési szépsége felébresztette benne a költőt.⁷⁹ Felejthetetlen élménye: a Késmárk alatti rétekről csodálta „a városhoz közel emelkedő óriás Tátra csúcsait, nyárban is ellepve bércein hóval, s új meg új színben mindig, új meg új megvilágításban – mennyi alkalom időnket elvesztegetni! Anélkül, hogy tudtam volna, hogy az olyat poéta és festő csudálgatni szeretik, egész órákig andalogtam a varázs látványon”.⁸⁰

Mednyánszky László otthona, Nagyőr néhány kilométerre fekszik Késmárktól. Ő is magántanulója volt a líceumnak, és a városban műterme is volt. Míg a líceumból induló, a Tátrát feltáró alpinisták kötéllel, csákánnyal, addig Mednyánszky ecsetjével járta be a magaslatokat. Képei azt a látványt varázsolják elénk, amelyet a késmárki tanárok, diákok a szemükkel, szívükkel észleltek, s a lelkükkel, agyukkal rögzítettek. A festmények a 21. században is közvetítik azokat a hangulatokat, amelyek a líceum ablakain keresztül csalogatták az ott oktató, tanuló embereket. Felhőkbe vesző havasok, tiszta, friss hegyi tavak, melyekben visszatükröződnek a csúcsok kékes fehérségei, tavasszal rügyező magaslati erdők hozzák múzeumok, kiállítások faláról hozzánk a Szepesség újra és újra vászonra rögzített üzeneteit.⁸¹ Mednyánszky jegyzetei arról is tanúskodnak, hogy cipszerek társaságába járt, és a városból hazatérve könyveket hozott magával. „... olvasmányok – írja szűkszavú feljegyzéseiben – természettudományok, matézis, geográfia...”⁸² Kutatni és nyomozni való kérdés, hogy látogatta-e a líceum gazdag könyvtárát, hogy az ottani olvasmányokkal is bővítsa a buddhizmust is magában foglaló sajátos filozófiáját.

A késmárki líceum több mint félezer éves múltjából e tanulmányban felszínre hozott, a diákok képzésében, nevelésében kulcsszerepet játszó valamennyi késmárki tudós tanár, polihisztor előtt mindenkor, mindenhol a korábbi korokban ösztönösen, a 19. századtól pedig Hunfalvy Pál által megfogalmazva ez a cél és biztatás lebegett: „*A műveltség és országalulás mezején nagyokat kell és lehet még tenni. ... kétségbe ne essél, s kíméld magadat a művelés nagy munkájára!*”⁸³

JEGYZETEK

- ¹ Czeizler Ede: *Tudósok, gének, dilemmák*. Galenus, Budapest, 2002.
- ² Bruckner Győző: *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben*. Előszó. Grill Cs. és Kir. Udvari Könyvkereskedése, Budapest, 1922.
- ³ Zombori István: *A felvidéki evangélikus értelmiség*. In: Uő: *A magyarországi értelmiség a XVI–XVII. században*. Szeged, 1984, 82–91. o.
- ⁴ Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémia, Budapest, 1996.
- ⁵ Uo.
- ⁶ Czenthe Miklós a szepességi ágostai ev. hitvallás forrásainak különböző lelőhelyeit részletesen sorolja fel *A szepesi reformáció a 16–17. században* című tanulmányában. In: *A reformáció kincsei I. A Magyarországi Evangélikus Egyház*. Szerk.: Kollega Tarsoly István, Kovács Eleonóra, Tarsoly Kiadó, Budapest, 2015, 96–99. o.
- ⁷ Ernst Hochberger – Karol Kállay: *Wonders of Slovakia*. Ikar, Bratislava, 2003; Oskar Schürer – Erich Wiese: *Deutsche Kunst in der Zips*. Rudolf M. Rohrer, Leipzig, 1938.
- ⁸ Zoványi Jenő: *A protestáns iskolarendszer*. In: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Humanizmus és reformáció 6., Szerk.: Klaniczay Tibor, Ladányi Sándor, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977; Szelényi Ödön: *A magyar evangélikus iskolák története a reformációtól napjainkig*. Grafikai Műintézet Wigand K. F., Pozsony, 1917.
- ⁹ Leudischer György löcsei születésű. Dátum ismeretlen. Késmárkon 1531-ben lett plébános. Lásd Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=1700> (Letöltés: 2016. június 28.)
- ¹⁰ Mészáros István: *Protestáns városi humanista iskolák*. In: *A magyar nevelés története*. Főszerk.: Horváth Márton, Tankönyvkiadó, Budapest, 1988, 50–52. o.
- ¹¹ Jankovics József: *A magyar peregrinusok Európa-képe*. In: *Régi és új peregrináció*. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. Szerk.: Békési et al., Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Kft., Budapest–Szeged, 1993, 556–564. o.; Bozay Réka Kornélia: *Die Peregrination ungarländischer Studenten der Universität Leiden*. Doktori értekezés, Debreceni Egyetem BTK, Debrecen, 2007, 44. o.
- ¹² David Frölich: *Utazók könyvtára*. In: *Magyar utazási irodalom, 15–18. század*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1990, 60–115. o.
- ¹³ Rezsabek Márton: *Természettűvívár és császári matematikus. Fröhlich Dávid emlékezete*. Evangélikus Élet, 2005/17., 103. o.; Melzer Jakob: *Biographien berühmter Zipser*. Kassa – Lipcse, 1833.
- ¹⁴ Csepregi Zoltán: *A reformáció megjelenése és magyarországi elterjedése*. In: *A reformáció kincsei I. A Magyarországi Evangélikus Egyház*. Szerk.: Kollega Tarsoly István, Kovács Eleonóra, Tarsoly Kiadó, Budapest, 2015, 40. o.
- ¹⁵ Gyapay Gábor: „Kétség és remény közt”. *Evangélikus nevelés hajdan és ma*. Credo, 1996/3–4., 19. o.
- ¹⁶ Wagner: *Luther als Pädagog*. Fordította és közli Fináczy Ernő: *A renaissancekori nevelés története*. Hornyánszky Viktor, Budapest, 1919, 211. o.
- ¹⁷ Pukánszky Béla – Németh András: *Neveléstörténet*. 5/2. és 5/4. fejezet. <http://magyarirodalom.elte.hu/nevelestortenet/> (Letöltés: 2016. július 18.)
- ¹⁸ A levelezés nagy része a késmárki líceum könyvtárában található.
- ¹⁹ Makovitzky József Dr.: *Wittenberg und die Reformation in Ungarn*. Spuren einer vielfältigen Beziehung. S. 25–40. In: *Von Wittenberg in die Welt*. Wittenberger Sonntagsvorlesungen. Hrsg: Evangelisches Predigerseminar, Lutherstadt Wittenberg, Hanna Kasparick, Drei Kastanien Verlag, Wittenberg, 2016. A szerző köszönetet mond professzor dr. Makovitzky Józsefnek (Heidelberg) a témával kapcsolatos konzultációért.
- ²⁰ Trotzendorf (1490–1556) Goldbergben létrehozta a bentlakásos iskolát, Sturm (1507–1589) kálvinista, a latin stílus mestere.
- ²¹ Bruckner Győző köszönőbeszéde az ELTE díszdoktorrá avatásának ünnepén. Kézirat, Budapest, 1976. december 2., 11. o.
- ²² Fináczy Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában I. (1740–1773)*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1899, 194–195. o.
- ²³ Fabinyi Tibor: *A soproni evangélikus líceum története (1557–1908)*. In: *A soproni líceum*. Szerk.: Györffy Sándor, Hunyadi Zoltán, Tankönyvkiadó, Budapest, 1986, 57–58. o.

- ²⁴ Bruckner: A reformáció és ellenreformáció története..., i. m. 490–550. o.; Németh István: *Reformáció a szabad királyi városokban*. In: A reformáció kincsei I. A Magyarországi Evangélikus Egyház. Szerk.: Kollega Tarsoly István, Kovács Eleonóra, Tarsoly Kiadó, Budapest, 2015, 87. o.; Bruckner Győző: *A késmárki evangélikus lyceum múltjából*. Budapest, 1907.
- ²⁵ Mészáros András – Rathmann János: *A felső-magyarországi iskolák a XVIII. századi művelődésben*. Magyar Tudomány, 2002/11.
- ²⁶ Idézi Mészáros István: *Magyar iskolatípusok*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, é. n., 8–9. o.
- ²⁷ Uo.
- ²⁸ *Cserkészek daloskönyve*. Márton Áron Kiadó, 1991, 130. o. In: Makovitzky, i. m., Kézirat, 4. o.
- ²⁹ Loisch János: *Felvidéki és alföldi diákok a késmárki líceumban*. Protestáns Tanügyi Szemle, 1933, 199–247. o.
- ³⁰ Szögi László: *A magyar felsőoktatás kezdetei*. www.kfki.hu/~cheminfo/hun/olvaso/histchem/legenda/egyetem/felso2a.html (Letöltés: 2016. július 18.)
- ³¹ Loisch, i. m.; Bruckner: A késmárki evangélikus líceum..., i. m.
- ³² Bruckner Győző – Bruckner Károly: *Késmárki kalauz*. Késmárk, 1912.
- ³³ Bruckner Győző: *A késmárki ev. lyceum pártfogóságának története*. In: Emlékkönyv a Bethlen Gábor által 1621. december 31. napján megkötött nikolsburgi béke háromszázados évfordulójára. Kiadja a tiszai ág. hitv. evangélikus egyházkerületi eperjesi collégiumának miskolczi jogakadémiája, Sárospatak, 1922, 236. o.
- ³⁴ Nagy adományozó volt többek között: Weber Mihály és Jony Tivadar. Uo.
- ³⁵ A líceumi oktatás és sokoldalú tevékenység bemutatásához felhasznált irodalom a továbbiakban: Bruckner: A reformáció és ellenreformáció..., i. m. I., IV. fejezet; Johann Liptak: *Geschichte des evangelischen Distrikual-Lyzeums A. B. in Kesmark*. Kesmark, 1933; Palcsó István: *A késmárki ág. hitv. ev. lyceum története*. Késmárk, 1893. A késmárki ágostai hitv. ev. kerületi líceum értesítői. http://library.hungaricana.hu/hu/collection/iskolai_ertesitok/#
- ³⁶ Liptak, i. m. Liptak kiemeli az 1825-es, 1862-es, 1887-es kánoni látogatást.
- ³⁷ Bogár Judit: *Egy késmárki polihisztor élete és munkája feljegyzései tükrében. Ifj. Buchholtz György naplója (1709–1737)*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, PhD-értekezés, 2009.
- ³⁸ Palcsó, i. m. 74. o.
- ³⁹ Guitman Barnabás: *Stöckel tanári működése*. In: Uő: A bártfai reformáció első évtizedei és kapcsolatrendszere. PhD-értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 2010, 93–94. o.
- ⁴⁰ Balassa Brunó: *A történelemtanítás múltja hazánkban*. Neveléstörténeti tanulmány, Pécs, 1929, 33–38. o.
- ⁴¹ Kisbán László: *A mennyiségtan tanítása Magyarországon 1700–1848*. Haladás Ny., Pécs, 1933, 24–44. o.
- ⁴² Bogár, i. m. 73. o.
- ⁴³ *Kis János superintendens emlékezései életéből*. Budapest, 1890, 42–62. o. Idézi Fabinyi Tibor: *A soproni evangélikus líceum története (1557–1908)*. In: A soproni líceum. Szerk.: Györfly Sándor, Hunyadi Zoltán, Tankönyvkiadó, Budapest, 1986, 60–61. o.
- ⁴⁴ Szelényi, i. m. 54–55. o.
- ⁴⁵ Palcsó István igazgatói beszéde a tanuló ifjúsághoz. A késmárki ágostai hitv. ev. kerületi líceum értesítői, 1878/79. 4–9. o. http://library.hungaricana.hu/hu/collection/iskolai_ertesitok/#
- ⁴⁶ Vajda Tamás: *Emlékezés Bruckner Győzőre*. Kézirat, 1980, 3. o.
- ⁴⁷ Uo.
- ⁴⁸ Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémia, Budapest, 1980, 487. o.
- ⁴⁹ Koós Ferenc: *A protestáns iskolák szerepe a magyarság megmaradásában*. Havi Magyar Fórum, 2016. április, 57. o.
- ⁵⁰ Czenthe Miklós: *Cipszerek nyomában*. MNO, 2008. november 18. http://mno.hu/migr_1834/cipszerek_nyomaban-353262 (Letöltés: 2016. július 31.)
- ⁵¹ János Solyom et al.: *Das Leben und Schaffen von Johann Genersich*. In: Die Zips – eine kulturgeschichtliche Region im 19. Jahrhundert. Leben und Werk von Johann Genersich (1761–1823). Hrsg.: István Fazekas et al., *Institut für Ungarische Geschichtsforschung*, Wien, 2013, 39. o.
- ⁵² Györfly István: *Nagykunsgái krónika*. Magánkiadás, Karcag, 1922 tanúsítja legjobban mesteri anyaggyűjtési technikáját.

- ⁵³ Móra László: *Bruckner Győző élete és munkássága*. Technika Alapítvány, Budapest, 2002, 18. o.
- ⁵⁴ Varga Imre: *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás a kezdetektől 1800-ig*. Argumentum Kiadó, Budapest, 1995, 6–7., 183–191. o.; Bernáth Lajos: *Protestáns iskoladrámák*. Irodalomtörténeti Közlemények, Franklin Társulat, 1899.; Varga Imre: *Buchholtz György (1688–1737) és az iskolai színjátszás*. ItK, 1983, 212–224. o.
- ⁵⁵ Szövege fennmaradt: Evangélikus Országos Levéltár, AGE I.e.11c, 170–183. o.
- ⁵⁶ Bruckner Károly igazgatósága alatt. Forrás: Családi dokumentumok és fényképalbum. Magántulajdon.
- ⁵⁷ Frölich Dávid, Speer Dániel, Kunisch Adám. Genersich Keresztély: *Késmárk szabad királyi város nevezetességei*. Kassa, 1804, 163. o.; Liptak, i. m. 47.
- ⁵⁸ Grósz Alfréd Berzeviczy Györgyről beszél, de ez nyilván elírás, ugyanis György jezsuita volt. (*A késmárki Evangélikus Líceum részvetele a Magas Tátra feltárásiában*. www.fsz.bme.hu/mtsz/mhk/csarnok/g/grosz/kegi.htm). A Tátra feltárásiában Berzeviczy Gergely vett részt. H. Balázs Éva: *250 éve született Berzeviczy Gergely (1763–1822)*. Rubicon, 2013. www.rubicon.hu/magyar/oldalak/250_eve_szulett_berzeviczy_gergely_1763_1822/ (Letöltés: 2016. augusztus 19.)
- ⁵⁹ Neidenbach Ákos: *Tátránk tudós polihisztorja, Grósz Alfréd*. Csobánka, 2009.
- ⁶⁰ *Késmárki Evangélikus Gimnázium 1943-as éves jelentése*. Különlenyomat, Késmárk, 1943.
- ⁶¹ Votisky Károly tanár visszaemlékezése. A késmárki ágostai hitv. ev. kerületi líceum értesítői, 1905–1906., 70. o. http://library.hungaricana.hu/hu/collection/iskolai_ertesitok/#
- ⁶² 1876/77, 1878/79, 1887/89, 1905/6 tantárgyakra vonatkozó részeinek összehasonlítása alapján. A késmárki ágostai hitv. ev. kerületi líceum értesítői. http://library.hungaricana.hu/hu/collection/iskolai_ertesitok/#
- ⁶³ Palcsó, i. m. 77–79. o.
- ⁶⁴ Szalai Edit: *Hunfalvy Pál élete, pályája*. A Miskolci Egyetem közleményei, 2001/61. www.matarka.hu/koz/ISSN_1417-5398/61k_2001/ISSN_1417-5398_61k_2001_009-014.pdf; Szily Kálmán: *Hunfalvy Pál emlékezete*. Magyar Nyelv, 1910, 11–12. o.
- ⁶⁵ Hevesi Attila: *Hunfalvy János élete*. A Miskolci Egyetem közleményei, 2001/61. www.matarka.hu/koz/ISSN_1417.../ISSN_1417-5398_61k_2001-059-067.pdf (Letöltés: 2016. augusztus 1.)
- ⁶⁶ A késmárki ágostai hitv. ev. kerületi líceum értesítői, 1912/13., 27–45. o. http://library.hungaricana.hu/hu/collection/iskolai_ertesitok/#
- ⁶⁷ Tiszai ágostai hitvallású, evangélikus egyházkerület püspökének igazolása. Iratsz.: 829/1927.
- ⁶⁸ Skultéty Csaba: *Késmárk egykori német–magyar diákvilága*. Művelődés, 2010. január.
- ⁶⁹ Lelkés, író, számos felvidéki lap szerkesztője, az eperjesi kulturális élet vezetője.
- ⁷⁰ Teológiát, filozófiát végzett Késmárkon, Bécsben geológiát, ásványtant, paleontológiát tanul. Eperjesen 15 évig a kollégium rektora, az MTA és számos tudományos társaság tagja.
- ⁷¹ A Magyaróvári Magyar Királyi Gazdasági Akadémia igazgatója, akinek szobrot is állítottak.
- ⁷² Költő, műfordító, az MTA és a Kazinczy Társaság tagja. Miskolc díszpolgáraként szobrot emeltek neki.
- ⁷³ Építésmérnök, díszlettervező. (*A Halálos tavasz, Szűts Mara házassága és a két világháború között számos film díszlete fűződik a nevéhez.*)
- ⁷⁴ Kossuth-díjas akadémikus, a szervezetlen kémia professzora. Nevét a Magyar Gyógyszerkönyv megírása és a korszerű gyógyszervizsgálat fémjelzi.
- ⁷⁵ Irodalomtörténész, sajtóattasé, egyetemi magántanár.
- ⁷⁶ Zétényi Győző: *A magyar radiológia úttörői: Alexander Béla*. Magyar Radiológia, 1959/2.
- ⁷⁷ Podmaniczky Frigyes: *Egy régi gavallér emlékei. Válogatás a naplótöredékekből*. 124–125. o. <http://mek.oszk.hu/00900/00957/00957.pdf> (Letöltés: 2016. augusztus 17.)
- ⁷⁸ Id. Görgy István: *Görgy Arthur ifjúsága és fejlődése a forradalomig*. MTA, Budapest, 1916. Az idézet: 30. o.
- ⁷⁹ Toldy Ferenc: *Kazinczy Ferenc és kora 1759–1794*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Debrecen, 1987, 18. o.
- ⁸⁰ Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete 1759–1783*. <http://mek.oszk.hu/07000/07016/html/#84> (Letöltés: 2016. augusztus 20.)
- ⁸¹ Egri Mária: *Mednyánszky*. Corvina Kiadó, Budapest, 1975, 6. o.
- ⁸² Bardoly István – Markója Csilla: *Mednyánszky László feljegyzései 1877–1918*. MNG, 2003/5., 39. o.
- ⁸³ Idézi Hevesi, i. m. 65. o.